

Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek en restauraties in 1996.

Jan van der Hoeve, Annet Boon, Berend Raangs

Inleiding

Ook het afgelopen jaar hebben in de gemeente Groningen veel bouwactiviteiten plaatsgevonden, variërend van kleinschalig periodiek onderhoud tot de aanleg van nieuwe stadswijken. Dit hoofdstuk gaat over verbouwingen en restauraties van monumenten en monumentale gebouwen. In dit hoofdstuk in het tweede jaarboek is ervoor gekozen de jaaroverzichten van bouwhistorisch onderzoek en restauratie in elkaar te schuiven. Dikwijls bestaat er een direct verband tussen beide activiteiten. Toch zal het de lezer duidelijk worden dat hiervan lang niet altijd sprake is. Zo vormt een interne verbouwing vaak de aanleiding voor bouwhistorisch onderzoek, terwijl er vervolgens van een restauratie geen sprake is. Anderzijds is er bij de restauratie van jonge monumenten, behalve ten aanzien van de kleurgeving, geen aanleiding om bouwhistorisch onderzoek uit te voeren.

We maken een verschil tussen een bouwhistorische opname en een onderzoek. Bij een opname of waarneming worden de opbouw, de constructie en de oude onderdelen van de interieurafwerking van een gebouw in beeld gebracht zonder destructief onderzoek te doen. Vaak wordt aan zo'n waarneming een waardering gekoppeld, die als toetsingskader voor eventuele bouwplannen kan dienen. Deze waarneming kan worden uitgevoerd als het pand nog in gebruik is. Bij bouwhistorisch onderzoek worden de recente afwerkingen verwijderd, waardoor grote delen van de oorspronkelijke constructie in zicht komen. Dergelijk onderzoek kan het beste geschieden tijdens een restauratie of verbouwing, op het moment dat deze interieurafwerkingen worden verwijderd als onderdeel van het bouwproces. In het afgelopen jaar heeft alleen in de panden Guyotplein 3, Oude Ebbingestraat 78, Hoge der A 18 en Oude Boteringestraat 72 en de kerk van Noorddijk dit uitgebreide onderzoek plaatsgevonden. Omdat enkele van deze onderzoeken zijn voortgezet in 1997, worden deze pas in een volgend jaaroverzicht opgenomen. De organisatie van het bouwhistorisch onderzoek berust bij de Gemeente Groningen en de Stichting Monument en Materiaal. Het werk is verricht door Aart de Goojer (Afdeling Bouwtoezicht en Monumenten van de gemeente Groningen), Aletta Bastmeijer en Barbara Lampe (vrijwilligers bij de Stichting Monument en Materiaal), bijgestaan door Jan van der Hoeve (Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, Utrecht).

De onderzoeken van de panden Steentilstraat 36, Hoge der A 18 en Oude Boteringestraat 72 zijn uitgevoerd door Albert Reinstra en Frank van der Waard van het IBID (Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie).

In principe wordt van elke waarneming en elk bouwhistorisch onderzoek een rapport gemaakt. Deze rapporten zijn in te zien bij de Stichting Monument en Materiaal en de Dienst RO/EZ, afdeling DIV van de Gemeente Groningen.

Situatietekening van de ligging van de gebouwen waar in 1996 bouwhistorische waarnemingen en restauraties zijn verricht. Tekening, L. van der Meer, afdeling Landmeetkunde, Dienst RO/EZ.

1. A-kerkhof 1, Korenbeurs (Rijksmonument/RM)

De Korenbeurs is in 1865 gebouwd door stadsbouwmeester J.G. van Beusekom ter vervanging van een bescheidener gebouw. Het prominente beursgebouw aan de Vismarkt bestaat uit een entreegedeelte in neo-classicistische stijl met daarachter de graanhal, opgetrokken uit een markante gietijzeren constructie. De eigenaar van de Korenbeurs liet weten het gebouw een schilderbeurt te willen geven. In de wetenschap dat alle oude verflagen die in de loop der jaren de Korenbeurs hebben gesierd, weggebrand zouden worden om het gebouw vervolgens van een nieuwe verflag te kunnen voorzien, kreeg kunstrestaurateur L. Muller opdracht van de gemeente Groningen een kleuronderzoek te verrichten.¹ Het onderzoek, dat zich beperkte tot het exterieur van het gebouw, bracht aan het licht dat op de kozijnen minstens zeven verflagen zijn aangebracht. Op onderdelen als dak- en kroonlijst zijn zelfs tot 24 verflagen teruggevonden, zowel deklagen als grondverflagen. Het onderzoek wees uit dat met name het houtwerk van de kozijnen en het gietijzer van de lichtbeuk in te delen zijn in een aantal kleurfasen (afb. 1, 2). Gedurende de vroegste jaren - de 1e fase - was de Korenbeurs waarschijnlijk omber (een groene olijfkleur), aangebracht op elementen als kroonlijst, fronton, daklijsten en andere sierlijsten. Dodekoprood werd gebruikt

1. Muller, *Korenbeurs*, 1996.

voor het raamwerk in de lichtbeuk. Voor houten onderdelen is waarschijnlijk Spaansgroen toegepast. Spaansgroen is een koperoxyde groene deklaag, die het houtwerk beschermde tegen weersinvloeden. In de 2e kleurfase waren de deuren en roeden donker en de kozijnen licht van kleur zoals op foto's uit de periode 1875 tot 1935 te zien is. De tijdens het onderzoek teruggevonden verfresten maken het aannemelijk dat het raamwerk in de lichtbeuk donkergroen is geweest, evenals de deuren en roeden. De overige onderdelen, zoals kroonlijst, fronton, daklijst, gietijzeren zuilen en consoles, waren voorzien van een natuursteenimitatie. In de 3e fase overheersten natuursteenimitaties met uitzondering van de deuren. Deze behielden de karakteristieke donkergroene kleur. Deze donkergroene kleur keerde in de 4e fase op de roeden en kozijnen terug. Ook het raamwerk van de lichtbeuk is dan weer donkergroen. De halfzuilen waren rood gemêleerd, een marmerimitatie. Opmerkelijk genoeg typeerde de 5e kleurfase van het gebouw zich door een lichtblauwe kleur op roeden en kozijnen en het raamwerk van de lichtbeuk. De laatste situatie kenmerkte zich door een groene kleur op houten deuren en kozijnen en crème onder meer op de gietijzeren zuilen, consoles, kroonlijst en fronton. Deze kleuren zijn bij de meest recente schilderbeurt gehandhaafd. Tijdens de voorbereidingen hiervoor was het niet gelukt de vele lagen verf tot op het gietijzer af te branden. Hierdoor heeft de Korenbeurs een 25ste verflaag gekregen.

2. A-Kerkhof 13 (RM)

In het pand A-Kerkhof 13 heeft een bouwhistorische opname plaatsgevonden in verband met een voorgenomen verbouwing. De resultaten van deze opname zijn mede gebruikt ter beoordeling van het bouwplan. Het gebouw dateert in eerste opzet uit de 15e of 16e eeuw en bestond uit twee bouwlagen met een zadeldak. De voorgevel aan het A-Kerkhof was oorspronkelijk ongetwijfeld uitgevoerd als een trap- of topgevel. Op de kaart van Haubois (1643) valt nog een topgevel te herkennen. Achter dit pand bevond zich een vrijstaand achterhuis, dat in opzet mogelijk uit dezelfde periode dateert. Hoogstwaarschijnlijk bestond het achterhuis uit één bouwlaag met een zadeldak. In de late 18e eeuw of vroege 19e eeuw is het voorste deel van het voorhuis heringericht, waarbij de voorkamer op de eerste verdieping verhoogd is en het voorste deel van de zolder verbouwd is tot een tweede verdieping. Op die wijze kon de 'ouderwetse' topgevel vervangen worden door een 'moderne' lijstgevel. Het verhoogde voorste deel van het huis kreeg een eigen kap, dwars op het oude zadeldak. Aan het eind van de 19e of in het begin van de 20e eeuw werd de begane grond verbouwd tot een winkel. Deze winkel is meermalen uitgebreid, waartoe onder meer de binnenplaats overkapt werd (1923) en samengevoegd werd met de begane grond van het achterhuis. De voorgenomen verbouwing bestond uit een aanpassing van de pui waarbij restauratie geen rol heeft gespeeld.

3. Boteringesingel 14 (Monumenten Inventarisatie Project pand/MIP)

Aan de Boteringesingel staat een voormalige ambachtsschool uit 1882 in een eclectische bouwstijl met elementen van de Chalet-stijl. Het is een van de eerste gebouwen die verrees op de vrijgekomen, noordelijke vestingterreinen aan de rand van de Hortusbuurt nabij het Noorderplantsoen. Restauratie van het pand betrof het wegwerken van achterstallig onderhoud en kleurreconstructie. Op basis

Afb. 1: Korenbeurs, gietijzeren console met links en rechts door schuren aan het oppervlak gebrachte verflagen.
Foto: L. Muller, Zuidhorn.

Afb. 2: Korenbeurs, detail gietijzeren console met duidelijk zichtbaar de verschillende gekleurde lagen verf.
Foto: L. Muller, Zuidhorn.

Afb. 3: Boteringesingel 14, de voormalige ambachtsschool na kleurreconstructie. Foto: gemeente Groningen.

van kleuronderzoek aan de goten, kozijnen, ramen en luiken is een 19e-eeuws kleurenschema vastgesteld: oranje-oker op de kozijnen met dodekoprood op ramen en luiken. Alle natuursteen-imitaties zijn hardsteengrijs geschilderd (afb. 3).

Afb. 4: Brugstraat 13. Spantbeen in de kapconstructie uit circa 1600. Op de voorgrond is de bakstenen vloer zichtbaar. Foto: Jan van der Hoeve, Utrecht.

4. Brugstraat 13 (MIP/Beeldbepalend pand BBP)

Achter de op het eerste gezicht weinig spectaculaire gevel van Brugstraat 13 bevindt zich een boeiend Laat-Middeleeuws huis met een bijbehorend achterhuis. Beide zijn meermalen verbouwd en gemoderniseerd. Bijzondere elementen in het voorhuis zijn de enkelvoudige eikenhouten balklagen en de bijzondere zoldervloer uit de Late Middeleeuwen en de wat jongere kapconstructie uit circa 1600 (afb. 4). Ook de voorgevel blijkt bij nadere beschouwing interessanter dan op het eerste gezicht lijkt. Het betreft een laat 18e- of vroeg 19e-eeuwse monumentale lijstgevel, die pas in latere bouwfases voorzien is van een vlakke pleisterlaag, een (te) hoge pui en een enigszins doodse witte beschildering.

De zoldervloer van het voorhuis heeft een bijzondere opbouw, die erop wijst dat de zolder een opslagfunctie heeft gehad. Dwars op de hoofdbalken liggen op korte afstand van elkaar dwarsbalkjes ('ribben'), die op hun beurt plat gelegde bakstenen dragen. Op die wijze ontstaat een aaneengesloten bakstenen vloer. Dergelijke vloeren worden in Groningen regelmatig aangetroffen, dit jaar onder meer in Schoolstraat 3 (vloer van de bel-etage²), Turftorenstraat 26 (vloer van de eerste verdieping), Steentilstraat 38 (vloer van de bel-etage), Oude Boteringestraat 78 (zoldervloer). Elders in het land komen dergelijke vloeren maar zelden voor. Het ingrijpende verbouwplan voor dit plan is nog niet uitgevoerd.

5. Brugstraat 29 (RM) en 31 (RM)

Brugstraat 29 en 31 vormen de afsluitende panden van een reeks van zeven aaneengeschakelde panden met winkelgalerij en bovenwoningen, gebouwd in 1909 naar ontwerp van de Groninger architect P.M.A. Huurman. De restauratie van beide panden heeft bestaan uit het wegwerken van achterstallig onderhoud en een kleurreconstructie. Kleuronderzoek aan deze panden laat zien dat tussen 1910 en 1920 een geheel nieuw kleurenpalet wordt toegepast. In die tijd kwamen nieuwe pigmenten beschikbaar, waardoor het gebruik van nieuwe tinten als blauwgroenen en leverachtige kleuren mogelijk werd. Tot die tijd overheersten de okers, bruinen en zwarten. Bij de kleurreconstructie is geprobeerd de oorspronkelijke kleuren terug te brengen (afb. 5).

2. Belangrijkste bouwlaag, enige treden boven het maaiveld.

Afb. 5: Brugstraat 29 en 31. Woonwinkelpanden met galerij na kleurreconstructie. Foto: gemeente Groningen.

6. Damsterdiep 40 (RM)

Naar aanleiding van de renovatie van de kapconstructie van Damsterdiep 40 heeft een kort bezoek aan het pand plaatsgevonden. Het gebouw is de helft van een dubbelpand, dat door middel van een tekstband boven de begane grond gedateerd is in 1620. De kapconstructie is origineel en moet dus ook uit 1620 stammen (afb. 6). Omdat een dergelijke exacte en zekere datering weinig voorkomt, heeft een documentatie van de kapconstructie plaatsgevonden, voor zover deze in het zicht was. Overigens was het pand geheel voorzien van 20e-eeuwse betimmeringen en verlaagde plafonds, zodat verder geen historische constructies of afwerkingen konden worden vastgelegd. De kapconstructie bestaat uit gekoppelde grenenhouten sporenpaarsen, die worden ondersteund door gebinten³ met eikenhouten krommers en korbelen en grenenhouten dekbalken. Een dergelijk combinatie van grenenhout en eikenhout is typerend voor de eerste helft van de 17e eeuw, toen (inheems) eikenhout als gevolg van de te grote vraag minder gemakkelijk verkrijgbaar was. Op zowel de sporen als de hanenbalken zijn gezaagde telmerken toegepast. De telmerken van de spanten waren niet zichtbaar. De Renaissance-gevel is rijk versierd met onder meer een zandstenen tekstband,

3. Houten ondersteuningsconstructie die een onderdeel van de draagconstructie van een kap vormt.

Afb. 6: Damsterdiep 40. 17e-eeuwse kapconstructie met telmerken.

Foto: Jan van der Hoeve, Utrecht.

boogtrommels met schelpvormige motieven, leeuwenkopjes en engelenhoofdjes. Op deze zandstenen onderdelen zijn restanten van een okerkleurige beschildering aangetroffen en nog zichtbaar. De werkzaamheden aan Damsterdiep 40 betroffen het wegwerken van achterstallig onderhoud, waarbij de voorgevel een conserverende restauratie heeft ondergaan. Losse natuurstenen onderdelen zijn weer vastgezet, voegwerk en kozijnen zijn hersteld. De zeer slechte dakbedekking is eveneens aangepakt.

Op de zandstenen onderdelen van de gevel bleken voldoende kleursporen aanwezig voor een kleurreconstructie. De hoofdtoon is een oker kleur. De kleuren van de kozijnen en ramen zijn daar bij aangepast.

7. Grote Markt 1a, Goudkantoor (RM)

Het Goudkantoor heeft de Provincie in 1635 laten bouwen als belastingkantoor. Tot 1945 stond het hoekpand, met twee pronkgevels (noord en oost) tussen de markt en de Waagstraat. Het is gespaard gebleven tijdens de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog. De enigszins beschadigde zuidgevel is voorzien van zandstenen onderdelen van een ander pand - het voormalige huis 'Panser' - aan de Grote Markt, dat zwaar getroffen was door het oorlogsgeweld. Na de afbraak van het 'nieuwe' stadhuis van J.J.M. Vegter in 1995, waarbij het Goudkantoor deel uitmaakte van de loopbrug, is het gebouwtje opgenomen in de stedenbouwkundige opzet van het nieuwbouwplan van de Italiaanse architect A. Natalini. Hierin vormt het Goudkantoor de kopbebouwing van het gedeeltelijk overdekte Waagplein. De restauratie in 1996 van het Goudkantoor hangt samen met de nieuwbouw van het Waagstraatcomplex. Het Goudkantoor in zijn bestaande, onafgewerkte verschijning te handhaven zou geen recht hebben gedaan aan de waarde van het gebouwtje binnen de nieuwbouw van Natalini. Een kleurreconstructie kon het Goudkantoor zijn plaats teruggeven in de nieuwe omgeving.

Het Goudkantoor is diverse keren gerestaureerd. Aan het einde van de 19e eeuw heeft er een restauratie plaatsgevonden, waarbij voornamelijk het natuur-

Afb. 7: Goudkantoor. Klauwstuk van de oostgevel vóór restauratie. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

Afb. 8: Goudkantoor. Klauwstuk van de oostgevel na restauratie. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

steen is aangepakt. In die tijd zijn eveneens gotiserende ramen aangebracht. In de twintiger jaren heeft architect S.J. Bouma de vloeren en de ramen gerestaureerd, waarbij hij het gebouw van roederamen heeft voorzien. Tijdens de restauratie in 1960 heeft J.J.M. Vegter de kruiskozijsen gereconstrueerd en de ingrijpende aanpassing van het interieur - waar Bouma mee was begonnen - waarbij onder andere vloeren van stalen balken zijn voorzien, voltooid. De restauratie van 1996 heeft bestaan uit de kleurbehandeling van de twee pronkgevels en een herinrichting van het interieur om het gebouw geschikt te maken als restaurant, waarbij de kelder is verbouwd tot keuken. Het kleuronderzoek is gedaan door kunstrestaurateur L. Muller. Het onderzoek liet zien dat de kleurenuitsmontering vrijwel geheel was verdwenen. Daardoor was een exacte reconstructie niet meer mogelijk. Sporen van okertinten zijn echter nog veelvuldig aangetroffen. Op de tekststroken zijn restanten van lapis lazuli, een kostbare helderblauwe kleur, gevonden. Omdat de resultaten van het kleuronderzoek⁴ geen specifiek kleurenoverzicht konden geven, is gekozen voor het toepassen van een kleurreconstructie die niet te uitbundig zou zijn, maar vooral recht doet aan de afwerking van het gebouw. Het Goudkantoor bevatte namelijk door de diverse restauraties grote materiaalverschillen. Het zandsteen uit de 19e eeuw had een andere kleur dan het oorspronkelijke zandsteen, wat storende nuances in het totaalbeeld opleverde. Door een kleurige afwerking was het mogelijk deze verscheidenheid onder één noemer te brengen (afb. 7 en 8).

4. Muller, *Goudkantoor*, 1996.

8. Hardewikerstraat 17 (RM)

In verband met een verbouwplan voor het uitgebrande café Hardewikerstraat 17 heeft in september een bouwhistorische verkenning in het pand plaatsgevonden. Daarbij bleken de constructie en interieurafwerking in hoofdlijnen uit de 19e en 20e eeuw te dateren. Uit de 17e eeuw bestaan alleen nog gedeelten van het muurwerk en de ankers in de oostgevel, die gezamenlijk het jaartal 1649 vormen. In de balklaag boven de begane grond bevonden zich op dat moment nog drie grenenhouten balken, die mogelijk uit de 17e eeuw dateren. Aan de noordzijde bezaten deze balken eenvoudige sleutelstukken. De bouw van het pand Hardewikerstraat 17 geschiedde in 1649, zoals de eerder genoemde ankers duidelijk maken. Het pand is ontdaan van brandschade, waarna het een nieuwe indeling heeft gekregen.

9. Heesterpoort 1, Simon van Hasseltschool (RM)

De Simon van Hasseltschool op de hoek van de Heesterpoort en de Zaagmuldersweg is een van de zeven scholen die S.J. Bouma als Gemeente-architect ontwierp. De school met twee overdekte speelplaatsen en ommuring is gebouwd in 1926-1928 als openbare lagere school met gymnastieklokaal, in de stijl van de Amsterdamse School. Enkele jaren geleden is bij groot onderhoud veel ornamentiek verwijderd, zoals bijvoorbeeld de klosjes langs de rand van het dak, diverse

Afb. 9: Heesterpoort 1. School aan de Zaagmuldersweg van S.J. Bouma na kleurreconstructie.
Foto: Gemeente Groningen.

afwerkingen en de oorspronkelijke goten. In navolging van de aanpak van de Van Houtenschool aan de Oliemuldersweg initieerde de dienst Onderwijs, Sport en Welzijn een kleurreconstructie, waarbij L. Muller als adviseur werd ingeschakeld. Het onderzoek, dat ter plekke is verricht, bleek een goede basis voor een verantwoorde reconstructie. Uiteindelijk zijn de oorspronkelijke primaire kleuren - rood, geel en blauw - hersteld. Door deze eenvoudige kleuraanpak heeft het gebouw aan waarde gewonnen (afb. 9.).

10. Herestraat 39 (MIP/BBP), Pelsterstraat 10/2 en 10/3 (BBP)

Bij de verbouwing van het pand Herestraat 39/Pelsterstraat 10/2 en 10/3 konden enige waarnemingen worden verricht. Het pand Herestraat 39 dateert in zijn eerste opzet uit de 17e eeuw en bestond uit een tweelaags voorhuis met een zadeldak en een iets smaller achterhuis van eveneens twee bouwlagen met een zadeldak. Het zadeldak van het achterhuis is in de 19e eeuw vernieuwd. Omstreeks 1880 is het voorhuis met een verdieping verhoogd en zijn de voorgevel en de kap vernieuwd. Ook is de interieurafwerking geheel gemoderniseerd, waarbij onder meer rijk gedetailleerd stucwerk is toegepast. Bij de verbouwingen in de jaren vijftig van de 20ste eeuw is achter het pand nieuwbouw gerealiseerd, vermoedelijk ter plaatse van een ouder gebouw. De beide gebouwen zijn onderling verbonden door een stelsel van gangen en aanbouwen.

11. Hoge der A 37 (RM) (96/18)

In juni 1996 kon het voorste deel van de westgevel van de voormalige 'Brouwerij de Sleutel' na de verwijdering van de cementpleisterlaag gedocumenteerd worden. Van de oorspronkelijke indeling van de gevel zijn kelderlichten met zandstenen lateien en rondboogvormige ontlastingsbogen, stenen kruisvensters

Afb. 10: Hoge der A 37. Het 18e-eeuwse gevelteken: een bierton met de afbeelding van een sleutel. Foto: Jan van der Hoeve, Utrecht.

en toegangen (kelder en begane grond) en kloostervensters (eerste verdieping) aangetoond. Gezien de detaillering moeten deze uit de late 16e of vroege 17e eeuw dateren. Dankzij de steiger konden ook de sierankers van zeer dichtbij worden bestudeerd. De gevonden bouwsporen toonden duidelijk aan dat de gevel van Hoge der A 37 en Noorderhaven 27 één geheel vormde. In het midden van de 18e eeuw is het voorste deel van het pand ingericht tot woning, waarbij een nieuwe gevel is aangebracht en enige grotere vensters in de zijgevels zijn geplaatst. De vensters in de voorgevel hadden in hun 18e-eeuwse vorm een middenkalf. Het is niet duidelijk of er sprake was van houten kruisvensters of van schuifvensters met een vaste wisseldorpel. Te oordelen aan het gevelteken (afb. 10) had het woonhuis banden met de brouwerij. In de 19e eeuw hebben verschillende verbouwingen in de gevels plaatsgevonden. Aan het einde van de 19e eeuw is het woonhuis verdeeld in een benedenwoning en een bovenwoning.

12. Kleine Pelsterstraat 5 (geen status)

Dit pand is reeds op het eerste gezicht zeer intrigerend door de spitsboogvensters en -deuren in de voorgevel. Zij doen een religieuze functie vermoeden. Bij de bouwhistorische opname en de eerste globale inventarisatie van archiefgegevens bleek dat echter bepaald niet het geval. De spitsbogen op de begane grond en de twee kleine spitsboogvensters op de verdieping dateren uit circa 1860, toen hier de azijnfabriek van P. Luigies was gevestigd. In 1966/1967 werden de twee middelste vensters op de verdieping verbouwd tot spitsboogvensters. Bij de opname bleek dit eenlaags pand met zadeldak in eerste opzet echter wel uit de 15e eeuw te dateren. De achtergevel kenmerkt zich door de forse rookkanalen uit verschillende perioden, mogelijk behorende bij een werkplaats. Hoewel het pand vele malen ingrijpend is verbouwd, zijn de balklaag, de kap, de westelijke zijgevel (met de oorspronkelijke gootbeëindiging) en de achtergevel, in hun oorspronkelijke vorm behouden gebleven. Ook de voorgevel bevat mogelijk nog oorspronkelijke elementen.

13. Marktstraat 13 (RM)

Tijdens de conserverende restauratie hebben enige waarnemingen plaatsgevonden. Aan de hand hiervan kan de bouwgeschiedenis van dit pand in hoofdlijnen worden gereconstrueerd. Deze gegevens zijn als inleiding bij het artikel over de restauratie van het geschilderde behang in de voorkamer van dit gebouw opgenomen. Zie elders in dit jaarboek.

14. Moesstraat 50 (geen status) en 52 (MIP)

Het gebied ten noorden van Groningen was tot ver in de 19e eeuw nog landelijk gebied. Dit gebied had een verkaveling met smalle percelen ter weerszijden van de weg van Adorp naar Groningen (de Moesstraat). Blijkens de kadastrale minuut (circa 1830) stonden op elk van deze kavels relatief kleine boerderijen. Incidenteel werden deze boerderijen afgewisseld door moeskerswoningen op veel kleinere percelen, die mogelijk hun oorsprong vinden in daglonerswoningen. Met de groei van de stad aan het einde van de 19e en de 20ste eeuw werden steeds meer van deze percelen bestemd voor woningbouw. In 1996 viel ook het doek voor deze beide panden, waarmee de laatste stadsboerderijen van Gronin-

gen verdwenen. Het opgaande werk van de boerderij Moesstraat 52 moet in de eerste helft van de 19e eeuw worden gedateerd, afgezien van enige oudere onderdelen zoals het 17e-eeuwse stalgebint en enige muurfragmenten. Het meest bijzondere onderdeel van de boerderij was de naaldhouten sporenkap met kreupele stijlen. De aangebrachte telmerken getuigen van een traditionele vervaardiging van de kap. Moesstraat 50 dateerde in zijn aangetroffen vorm ook in belangrijke mate uit de 19e eeuw, eveneens met oudere elementen. Zo dateerden gedeelten van het metselwerk nog uit de 17e eeuw. Het pand is in de 20ste eeuw meerdere malen verbouwd en aangepast, waardoor er slechts weinig bouwhistorisch interessante onderdelen resteerden. Alleen in de voorkamer waren nog enige 19e-eeuwse interieuronderdelen behouden, waaronder een houten schoorsteenmantel en een kroonlijst van een bedstede. Het onderzoek heeft zich beperkt tot bouwhistorische waarnemingen, waarna sloop van de panden volgde en archeologisch onderzoek is uitgevoerd.

15. Noorddijk, Hervormde kerk (RM)

In Hervonden Stad 1996 heeft K. Holstein verslag gedaan van het onderzoek en de restauratie van deze kerk. Op het moment van schrijven was echter de westelijke beëindiging van de oudste fase van de kerk nog niet met zekerheid vastgesteld. In 1997 werd ook rond de toren en langs de westgevel van de kerk een sleuf gegraven ten behoeve van de aanleg van een drainagebuis. De zuidwesthoek van de oorspronkelijke kerk werd vastgesteld, inclusief de ‘gezochte’ liseen. Daarmee kon eenduidig worden aangetoond dat de kerk in zijn eerste fase uit slechts twee traveeën bestond. Als bijzonderheid valt nog te vermelden dat de fundering op een fragment van een zandstenen sarcofaag staat. Een meer uitgebreid overzicht van de bouwgeschiedenis en de restauratie wordt opgenomen in een zelfstandige publicatie over de geschiedenis en de restauratie van het gebouw⁵.

16. Oliemuldersweg 43 (MIP)

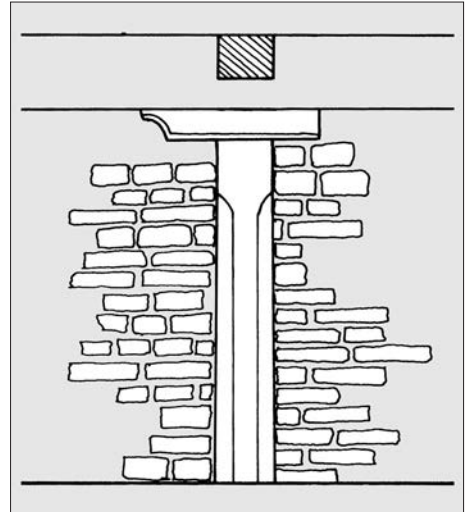
De voormalige gereformeerde lagere school, nu Denksportcentrum, op de hoek van de Oliemuldersweg en Resedastraat, is een ontwerp uit 1933 van het architectenbureau Van Wijk en Broos. Het is een schoolgebouw met grote architectonische kwaliteit.

De toren van het blokvormige gebouw accentueert tegelijkertijd de entree van de school en de markante ligging van het gebouw. Opvallend zijn de doorlopende raampartijen in de noordzijde. De restauratie in 1996 betrof een aanvullende verbouwing, het opheffen van achterstallig onderhoud en een kleurreconstructie. De oorspronkelijke kleuren voor het exterieur zijn teruggebracht: de stalen kozijnen zijn geel en de betonnen kolommetjes blauw geschilderd (afb. 11). Groene en zwarte betegelingen bij de entree vullen de primaire kleuren geel en blauw aan. De oorspronkelijke gele en blauwe betegeling in het gebouw is nog geheel aanwezig. Ook het kleurgebruik van het interieur was oorspronkelijk veel meer verscheiden. De opdrachtgever heeft er echter voor gekozen dit niet terug te brengen.

5. Friso 1997.

Afb. 11: Oliemuldersweg 43. Voormalige lagere school na onderhoud en kleurreconstructie.
Foto: P. Pauw, Groningen.

Afb. 12: Oosterstraat 65. Detail van de onderslagconstructie in de kelder, vermoedelijk uit de 14e eeuw daterend. Schaal 1:30.
Tekening: Barbara Lampe, Groningen.

17. Oosterstraat 65 (GM)

Het voorhuis is in opzet uit de 14e eeuw. Uit die periode dateren de gevels (het uiterlijk van de voorgevel heeft nu een 19e-eeuws karakter), de kelder en mogelijk de balklagen. De kap is na een brand betrekkelijk recent vernieuwd. De kelder van het voorhuis heeft een enkelvoudige eikenhouten balklaag, die in het midden wordt ondersteund door een onderslagconstructie op houten kolommen (afb. 12). Van de oorspronkelijke ingang in het midden van de voorgevel zijn nog de steensponning en de duimstenen (met de ijzeren duimen) bewaard gebleven. Daarbij moet bedacht worden dat deze ruimte niet als kelder is aangelegd, maar als begane grond. Het straatniveau is echter door de continue ophoging zoveel gestegen, dat er nu sprake is van een kelder. Het aansluitende smallere achterhuis is van jongere datum dan het voorhuis en moet uit de 16e/17e eeuw dateren. De kelder van dit achterhuis heeft een tongewelf.

18. Oude Boteringestraat 43 (RM)

Het pand Oude Boteringestraat 43 dateert in zijn huidige vorm voornamelijk uit de 17e eeuw, zoals valt te concluderen uit de grenenhouten balklagen met sleutelstukken, de kapconstructie en de achtergevel. Bij het onderzoek kon niet alleen de oorspronkelijke indeling worden vastgelegd, maar ook restanten van een 17e-eeuwse beschildering op de balklaag. Deze decoratieve beschildering bestond uit vergulde lijnen op een bruine (of bruinrode) ondergrond. Omstreeks

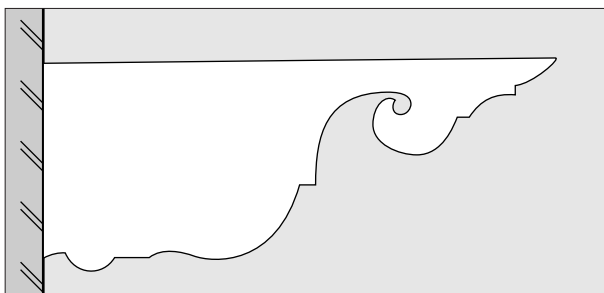
1837 heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, waarbij het huis is uitgebreid met de voormalige drup aan de zuidzijde. Een drup is de ruimte tussen twee huizen, die oorspronkelijk voor de afvoer van regenwater diende. Voor het verbrede huis werd een statige lijstgevel opgetrokken die zich onderscheidt door uitermate zorgvuldig uitgevoerd metselwerk. Ook van de voorganger van het huidige gebouw werden nog allerlei onderdelen teruggevonden, zoals gedeelten van het muurwerk, hergebruikte onderdelen in de kap en de balklaag boven de begane grond. De restauratie (van Oude Boteringestraat 43, 45 en Butjesstraat 10) heeft plaatsgevonden in de vorm van herbestemming van de drie panden tot hotel. De functie was echter slecht in te passen in de bestaande structuur van de panden. Een deel van het casco van oude Boteringestraat 43 is weliswaar bewaard gebleven, maar de oorspronkelijke indeling en inrichting is door deze verbouwing geheel verloren gegaan. Er kon niet worden voorkomen dat enkele historische balklagen moesten verdwijnen. De kelder onder de achterkamer van het hoofdgebouw stortte in tijdens de sloop.

19. Oude Boteringestraat 45 (BBP) en Butjesstraat 10 (BBP)

Het pand Oude Boteringestraat 45 is aan het einde van de 19e eeuw gebouwd. Daarbij is op de begane grond het muurwerk en de balklaag van een gebouw met een Laat Middeleeuws voorhuis en een vermoedelijk 17e-eeuws achterhuis geïncorporeerd. Het pand Butjesstraat 10 is het voormalige achterhuis van Oude Boteringestraat 47. Het gebouw dateert in hoofdopzet uit de 17e eeuw, maar is in de 19e eeuw ingrijpend vernieuwd. Onder de balklaag van de begane grond en de eerste verdieping bevonden zich nog oorspronkelijke sleutelstukken (afb. 13). De drie panden Oude Boteringestraat 43, 45 en Butjesstraat 10 maken samen deel uit van de herbestemming tot hotel (zie Oude Boteringestraat 43). Oude Boteringestraat 45 bevatte geen elementen die voor restauratie in aanmerking kwamen. Het pand aan Butjesstraat 10 is om constructieve redenen afgebroken en in vergelijkbare vorm met moderne detaillering van de ramen weer opgebouwd.

20. Oude Boteringestraat 54-1 en 54-2 (geen status)

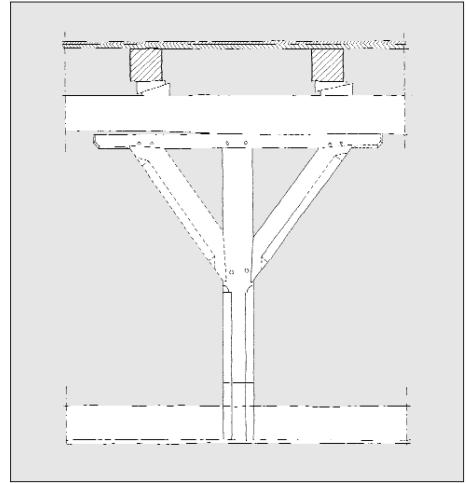
Deze beide in zeer slechte staat verkerende panden stonden op het achterterrein van het pand Oude Boteringestraat 52, gesitueerd aan een 'achterom' naast Oude Boteringestraat 54. In verband met de slechte staat van de panden en de wens tot uitbreiding van het parkeerterrein op de binnenterreinen moesten beide panden verdwijnen (afb. 14).

Afb. 13: Oude Boteringestraat 45/47, achterhuis (Butjesstraat 10). Eén van de 17e-eeuwse sleutelstukken van de balklaag boven de begane grond. Aftekening: A. de Goojer, Groningen.

Afb. 14: Oude Boteringstraat 54-1 en 54-2.
Beide panden gezien vanuit het zuidwesten.
Foto: Jan van der Hoeve, Utrecht.

Afb. 15: Oude Ebbingestraat 78-80. De 16e-eeuwse onderslagbalk met standvink op de eerste verdieping. Tekening: Maaïke de Goeij, Groningen.

De beide panden zijn gedemonteerd door het Buitenmuseum van Enkhui-zen, om te worden verscheept naar Holland (Michigan) in de Verenigde Staten. Voorafgaande aan de demontage zijn de panden opgemeten. Bouwhistorisch onderzoek was daarbij nauwelijks mogelijk omdat het vervallen pleisterwerk be-ward moest worden als onderdeel van de ‘romantische’ uitstraling van het ge- bouw. Overigens heeft de verscheping op het moment van schrijven (september 1997) nog niet plaatsgevonden.

21. Oude Ebbingestraat 78 (BBP) en 80 (BBP)

In 1996 werd het pand Oude Ebbingestraat 78 aangekocht door de eigenaar van de winkel in het naastgelegen pand Oude Ebbingestraat 80. Naar aanleiding van de herstel- en verbouwingsplannen is een bouwhistorische opname verricht, waarbij vastgesteld kon worden dat de panden Oude Ebbingestraat 78 en 80 ge-zaamenlijk één breed pand vormen. Aansluitend heeft daarom ook een opname van het pand Oude Ebbingestraat 80 plaatsgevonden. Het grote en brede pand is waarschijnlijk aan het einde van de 16e eeuw net buiten de Middeleeuwse stads- muur gebouwd. De grote breedte maakte het noodzakelijk om midden in het pand een onderslagconstructie aan te brengen. Deze bestaat uit een onderslag- balk op kolommen. Van deze onderslagconstructie is op de verdieping in elk ge- val een standvink (een kolom met schoorbalken) bewaard gebleven (afb. 15). In de 17e eeuw heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, waarbij niet al- leen de kap is gemoderniseerd maar ook de begane grond in tweeën is gesplitst. Ten behoeve van deze splitsing is op de begane grond een vakwerkwand ge- plaatst, hetgeen een zeldzaam fenomeen is in de stad Groningen. De splitsing van de begane grond bleek de aanzet voor een complete tweedeling van het pand,

vermoedelijk in de 18e eeuw. De tweedeling ging zover dat er tot in de nok van de zolder een houten schot werd geplaatst. In de 19e en 20ste eeuw hebben vervolgens nog verschillende verbouwingen plaatsgevonden.

Begin 1997 werd een start gemaakt met de verbouwing, waarbij de bouwhistorische opname werd aangevuld door bouwhistorisch onderzoek. In het volgende jaarboek zal hiervan uitgebreid verslag worden gedaan. Restauratie van Oude Ebbingestraat 78 bestond uit cascoherstel en restauratie van de waardevolle kapconstructie. Op de begane grond is de winkelfunctie gehandhaafd. De verdieping onderging een verbouwing tot appartementen. Om de begane grond te vergroten is de naastgelegen steeg bij de winkelruimte getrokken. Helaas moesten hiervoor de bij het bouwhistorisch onderzoek aangetroffen kozijnen met roederamen wijken.

22. Papiermolenlaan 22, openluchtbad 'De Papiermolen' (geen status)

Het voor zijn tijd zeer moderne openluchtzwembad 'De Papiermolen' van architect J. Koolhaas (gemeente Groningen) is een goed voorbeeld van na-oorlogse architectuur (1949-1953-1955)⁶ (afb. 16). De functioneel doordachte opzet komt naar voren in de groepering van de verschillende functies en de wijze waarop rekening is gehouden met de verschillende circuits voor bezoekers en zwemmers. De vijf verschillende baden en het hoofdgebouw - bestaande uit een betonskelet met uitkragende vloeren - zijn rond het middenterrein gegroepeerd. Op dit middenterrein met een betegeld terras stond de badmeestertoren en kiosk waar de ligstoelen werden verhuurd. Het middenterrein was toegankelijk voor zwemmers en niet-zwemmers via een loopbrug. Ten westen van de baden bevindt zich (nog steeds) de grote zonneweide. Aan de oostzijde van het diepe bad ligt de tribune. De kleedkamers bevonden zich in het drie verdiepingen tellende hoofdgebouw.

Afb. 16: Papiermolenlaan 22. 'De Papiermolen' vlak na gereedkoming in 1955 (met het spiraalvormige wandelpad naar de bassins en de transparante zuidgevel). Foto: Gemeente Groningen.

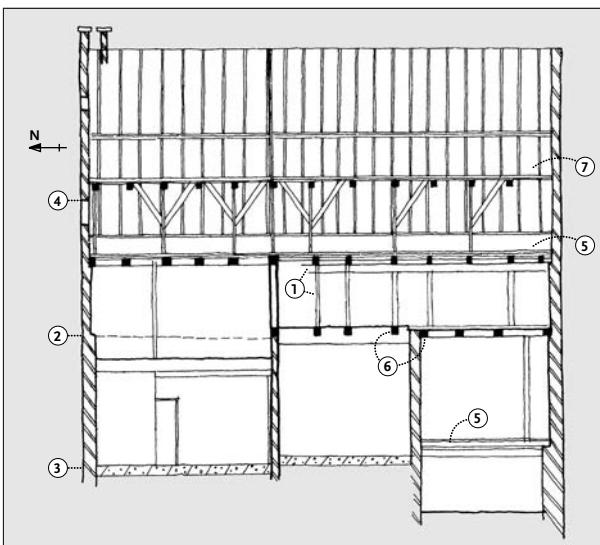
6. Dix 1958, 468-474.

De technische installaties waren ondergebracht in het souterrain hiervan. Een hellingbaan gaf toegang tot de baden. Aanpak van 'De Papiermolen' was noodzakelijk omdat dit na-oorlogse ontwerp niet meer beantwoordde aan de huidige maatstaven. Een deel van het dienstgebouw heeft de oorspronkelijke functie verloren. De kleedaccomodatie in dit hoofdgebouw voldeed niet meer aan de eisen van de tijd. Hiervoor is nieuwbouw gerealiseerd op het middenterrein. In het oude hoofdgebouw zijn de originele honingraatvormige kleedhokjes verwijderd en de verdiepingen omgevormd tot atelierruimtes voor kunstenaars.

Het oorspronkelijke gebouw had een gesloten noordgevel en open gevel aan de zuidkant. De nieuwe bestemming van de verdiepingen - de atelierruimtes - eisten voldoende lichttoetreding, wat door de smalle gevelopeningen in de noordelijke gevel niet mogelijk was. Om de uitstraling van het gebouw zo min mogelijk aan te tasten en toch voldoende licht te krijgen in de achterliggende ruimtes, zijn aan de noordzijde driehoekige erkers toegevoegd die het gevelritme in tact laten. Tevens is de zuidzijde met glazen puien dichtgezet, met als gevolg dat het ruimtelijke effect van de uitkragende vloeren is afgezwakt. Dit wordt enigszins opgevangen door het plaatsen van uitspringende, metalen roosters boven de glasstroken.

23. Schoolstraat 3/3a (BBP), 5 (BBP)

De Schoolstraat was aanvankelijk een smalle straat achter de Middeleeuwse stadsmuur. De oude naam van de straat, 'Achter de Muur', die op de kadastrakaart van circa 1828 staat vermeld herinnert hier nog aan. Het huidige pand is vermoedelijk in de 16e eeuw gebouwd, kort na de sloop van de stadsmuur. De achtergevel staat waarschijnlijk op de fundering van de stadsmuur, zoals ook het geval is bij het pand Schoolstraat 13. In de eerste fase bestond het gebouw uit één bouwlaag met een kap. Bij een ingrijpende 17e-eeuwse verbouwing werd het pand verhoogd tot twee bouwlagen met een zadeldak. De toenmalige functie als pakhuis blijkt duidelijk uit de constructieve opzet, bestaande uit een hoge begane

- 1 Houten onderlag & staanders (restant houtskelet)
- 2 Oorspronkelijk vloerniveau
- 3 Muurdikte 50 cm
- 4 Muurdikte 29 cm
- 5 Bakstenen vloer
- 6 Zie ankers in de gevel
- 7 Vloerdelen

Afb. 17: Schoolstraat 3/3a.5. Langsdoorsnede van het 17e- eeuwse pand. Schaal 1:250.

Tekening: Barbara Lampe, Groningen.

grond, een lage verdieping en een kap met een zolder en vliering, en de kleine vensters in de voor- en achtergevel. Deze vensters waren oorspronkelijk met luiken af te sluiten. Het zuidelijk deel van de begane grond is onderverdeeld in een kelder en een ‘insteekverdieping’. De zoldering van de kelder bestaat uit eiken balken, waarop dwarsbalken (‘ribben’) en bakstenen vloeren liggen. De balklaag van de eerste verdieping bestaat uit dennen balken, die worden ondersteund door een onderslagbalk op standvinken. De zolder is vanouds opgedeeld in een zolder en een vliering. In de 18e eeuw is het noordelijke deel van het gebouw heringe-deeld, waarbij het vloerniveau van de verdieping is verlaagd ten koste van de be-gane grond, zodat twee gelijkwaardige woonverdiepingen ontstonden (afb. 17). De kleine vensters werden hier vervangen door grotere schuiframen met een fijne roedenverdeling. In de achtergevel zijn nog twee van deze 18e-eeuwse schuifra-men overgebleven. In de 19e en 20e eeuw hebben diverse verbouwingen op de begane grond plaatsgevonden ten behoeve van de aldaar gevestigde werkplaatsen. In de voorgevel zijn toen onder meer brede deuren, puien en modernere vensters geplaatst. Ook de 18e-eeuwse kamer op de verdieping is gemoderniseerd.

24. Schoolstraat 13 (RM)

Het pand Schoolstraat 13 is in de late 16e eeuw gebouwd als Refugiehuis van het Johannier nonnenklooster te Oosterwierum bij Heveskes. Na de Reformatie werd het gebouw herbestemd tot bestuursgebouw van de vertegenwoordigers van de Ommelanden. Bij een ingrijpende verbouwing in 1784 werd onder meer de voorgevel gemoderniseerd door het aanbrengen van een klamp en het aanpassen van de vensters. Na de Franse Tijd heeft het gebouw verschillende functies ge-had: kantoorgebouw van de provinciale overheid, Vrijmetselaarsloge, Rooms-Katholiek ziekenhuis, kerkgebouw voor de Vrije Evangelische Gemeente en bal-letschool. Door ingrijpende verbouwingen in de 19e en vooral de 20ste eeuw, een tweetal branden (1958 en circa 1994) en een periode van leegstand is er nog maar betrekkelijk weinig van het 16e-eeuwse gebouw overgebleven. Bij het archeolo-gisch onderzoek van 1993 kon worden aangetoond dat de oorspronkelijke achter-gevel van het gebouw op de oude stadsmuur stond. Bij de waarnemingen in 1996 bleek dat de voorgevel uit de 16e eeuw dateert en in 1784 aan de buitenzijde is voorzien van een klamplaag en aan de binnenzijde van een bekleding met pla-vuizen. Ook de 16e-/17e-eeuwse traptoren is ingrijpend vernieuwd, onder meer door het plaatsen van een nieuwe trap. Van de oorspronkelijke trap is alleen het bovenste deel behouden gebleven. De spil was gedecoreerd met cannelures. Door analyse van de binnengevels van het trappenhuis konden het beloop van de spil-trap en de oorspronkelijk plaatsen van de deuren worden gereconstrueerd.

In combinatie met nieuwbouw op het achterterrein ten behoeve van dak- en thuislozen wordt het pand op onderdelen gerestaureerd. Zo wordt de verlaagde vloer tussen souterrain en begane grond weer op het oorspronkelijke niveau ge-bracht en worden de kelderrestanten, die nog delen van de 13e of 14e eeuwse stadsmuur bevatten, geconserveerd.

25. Steentilstraat 27 (RM)

Dit langgerekte pand is gebouwd in 1870, zoals blijkt uit het marmeren gevel-steen-tje in de voorgevel. Er zijn geen oudere onderdelen herkenbaar. Het pand had tot aan de verbouwing van 1996 een zeer rijke laat-19e-eeuwse interieuraf-

Afb. 18: Steentilstraat 27.
Aanzetklauw van de trap
naar de eerste verdieping.
(1870) Foto: Jan van der
Hoeve, Utrecht.

werking, waarvan met name op de eerste verdieping veel elementen bewaard zijn gebleven. Belangrijke onderdelen zijn het trappenhuis tussen de begane grond en eerste verdieping (afb. 18), lambrizeringen en vensterbetimmeringen, deurkozijnen met architraaflijsten⁷, paneeldeuren, rijk gedetailleerde stucplafonds en schouwen met marmeren schoorsteenmantels en gestucte boezems. Ook de inrichting van de keuken met inbegrip van de kastenwanden en keukenschouwen waren nog aanwezig. De meest opvallende elementen op de begane grond zijn de gietijzeren kolommen (1870), die een belangrijk onderdeel vormen van de draagconstructie van het pand. Het pand verkeerde in een zeer slechte bouwkundige staat. Restauratie en verbouw waren nodig om het weer geschikt te maken voor bewoning. Bij de verbouwing van de verdieping tot twee appartementen is het monumentale karakter in grote lijnen bewaard gebleven. Herstel heeft voornamelijk plaatsgevonden aan casco, dakopbouw, plafonds en stucdecoraties.

26. Steentilstraat 36 (RM)

Dit diepe pand heeft een geschiedenis, die tot in de 16e eeuw teruggaat. In de huidige vorm wordt het karakter voornamelijk bepaald door de 18e-eeuwse verbouwingen, waarbij niet alleen de voorgevel en het voorste deel van de kap tot stand zijn gekomen, maar ook de balklagen grotendeels zijn vernieuwd en de in-

7. Geprofileerde omlijsting van vensters en deuren.

deling is herzien. In 1997 zijn nog aanvullende waarnemingen verricht. Bij de opname werd op een kelder muur een nog nauwelijks leesbare tekst ontdekt, die herinnerde aan het feit dat de kelder in de Tweede Wereldoorlog als schuilplaats diende: 'deze kelder werd ingericht tot schuilplaats ... de dag dat de ... tanks Groningen naderden en de daarop volgende dagen tijdens de gevechtshandelingen betrokken door de bewoners ...'. Dit pand heeft slechts een bescheiden restauratie van de kap ondergaan.

27. Steentilstraat 38 (RM)⁸

In het voorjaar van 1995 heeft de afdeling Bouwtoezicht en Monumenten opdracht verstrekt aan R. Grüben, A. Reinstra en F. van der Waard van het IBID tot het verrichten van een bouwhistorisch onderzoek en documentatie en het opstellen van een bouwhistorische waardering van het complex Steentilstraat 38. De bijgaande gegevens zijn ontleend aan hun rapport, dat voltooid werd in juli 1996. Het onderzochte complex ligt op twee samengevoegde percelen tussen de Steentilstraat en het Gedempte Kattendiep. Reeds de gevarieerde bouwmassa en architectuur maken duidelijk dat er sprake is van een in vele fasen tot stand gekomen complex. Het oudste onderdeel van het complex is het onderkelderde, tweelaags hoofdgebouw aan de Steentilstraat, dat door middel van dendrochronologisch onderzoek gedateerd is in de periode 1550/1560⁹. Ondanks latere verbouwingen is de 16e-eeuwse constructie van dit pand voor het grootste deel bewaard gebleven. Dit betreft niet alleen de balklagen en de constructie van het oorspronkelijke zadeldak, maar ook de zijgevels. Aan de hand van de bouwsporen in deze zijgevels valt de oorspronkelijke indeling van het pand vrijwel geheel te reconstrueren. Als bijzonderheid valt nog te vermelden, dat op de bel-etage en de zolder bakstenen vloeren op ribben waren toegepast.

Omstreeks 1800 heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, waarbij onder andere het voorste deel van het huis met een bouwlaag is verhoogd en van een schilddak is voorzien. Ook de voorgevel werd bij deze verbouwing vervangen door de huidige lijstgevel. Van de modernisering uit circa 1870 en circa 1930 zijn nog verscheidene onderdelen aan te wijzen, waaronder elementen van de interieurafwerkingen en verschillende deuren en ramen. Achter dit hoofdgebouw staan twee achterhuizen, die in opzet uit circa 1600 en circa 1650 dateren. Naast het tweede achterhuis, aan het Gedempte Kattendiep staat een kleine eenlaagse woning, die in eerste opzet uit de 17e eeuw dateert. Ook de eenlaagse woning naast het hoofdgebouw, gelegen aan de Steentilstraat, dateert in eerste opzet uit de 17e eeuw, maar is in de 20ste eeuw nagenoeg geheel vernieuwd. De bij de huidige herbestemming gesloopte bedrijfsgebouwen op het binnenterrein dateerden voornamelijk uit de 19e eeuw. Restauratie bestond uit cascoherstel voornamelijk aan de kappen, opgaande gevels en de vloeren en aanpassing van het pand om het geschikt te maken voor de nieuwe functie van café.

28. Trompbrug (RM)

Voor restauratie van de Trompbrug zie elders in het jaarboek.

8. Grüben 1996.

9. Onderzoek uitgevoerd door R. Rozendaal, juni 1996.

29. Turftorenstraat 22 (geen status)

Tijdens de verbouwing van de begane grond van dit pand tot architectenbureau hebben enige waarnemingen plaatsgevonden. Het pand is in de 20ste eeuw ingrijpend aangepakt, waarbij de ruimten op de begane grond tot een groot magazijn zijn verbouwd (1931) en er zelfs een nieuwe gevel is gerealiseerd (1941). Bij verwijdering van het verlaagde plafond kwam de balklaag in het zicht, die een schat aan informatie over de transformatie van dit oorspronkelijke 17e-eeuwse pand bevatte. Van de 17e-eeuwse opzet resteerde niet alleen een aantal balken met sleutelstukken, maar ook bijvoorbeeld de als vloerbalk hergebruikte spil van de oorspronkelijke trap. Kort voor 1800 zijn de kamers in het voorhuis voorzien van verlaagde stucplafonds. Toen zijn ook rankenschilderingen op de gestucte wanden in de voorkamer aangebracht. Bij de verbouwing van kort voor 1800 werd in het achterhuis een gang afgescheiden. In de gang bleef de 17e-eeuwse balklaag in het zicht, met slechts aan één kant sleutelstukken. Om een symmetrisch beeld te verkrijgen werden ook aan de andere kant soortgelijke sleutelstukken als 'decorstukken' toegevoegd. Vervolgens werd deze balklaag voorzien van een dunne kalklaag op een bezande ondergrond. In de 19e eeuw zijn op deze balkjes nog rozetjes toegevoegd.

30. Turftorenstraat 26 (RM)

De voorgenomen casco restauratie van dit pand was de aanleiding tot een bouwhistorische opname, die tijdens de uitvoering in 1996/97 kon worden aangevuld met een aantal waarnemingen. Het gebouw dateert in zijn eerste opzet uit de 15e of 16e eeuw, zoals blijkt uit het muurwerk en de balklagen. Na de brand in de vijftiger jaren van deze eeuw is het pand ingrijpend hersteld, waarbij de hele kapconstructie is vernieuwd. Op dit moment zijn er nog maar weinig bij-

Afb. 19: Turftorenstraat 26. Geschilderde doopsce ne op de schouwboezem in de achterkamer, daterend uit de 18e eeuw. Foto: St. M & M.

zonderheden over de eerste opzet bekend, behoudens de bakstenen vloer op de eerste verdieping en de duivengaten in de achtergevel.

In de 18e eeuw hebben ingrijpende verbouwingen plaatsgevonden, waarbij de vloerniveaus in het achterhuis zijn aangepast. De kamer op de begane grond kreeg een afwerking met beschildering op de wanden (gordijnschilderingen) en op de schouwboezem (een doopscène, afb. 19). Ook de zijgevel aan de Lutkenieuwstraat is gemoderniseerd door de plaatsing van een klamp. Het gezicht van het pand wordt in belangrijke mate bepaald door de winkel uit 1868, waarvan niet alleen de neo-gotische pui maar ook een deel van het bijpassende interieur behouden is gebleven.

31. Vismarkt 6 (RM)

Het pand Vismarkt 6 ligt in het smalle Verbindingsstraatje tussen de Vismarkt en de Herestraat, in de zichtas van het Ting-tangstraatje. In verband met de voorgenomen verbouwing is in december 1996 een bezoek gebracht om een monumentale waardestelling te maken. Het pand is vermoedelijk in de 17e eeuw gebouwd, tussen twee oudere panden. Op de zolder is het bovenste deel van de oostgevel van Vismarkt 8 zichtbaar, met een rest van een uitkraging voor een goot. In de achtergevel zijn zandstenen lateien en bakstenen ontlastingsboogjes zichtbaar, die gezien de detaillering waarschijnlijk uit de 17e eeuw dateren. In het midden van de 19e eeuw heeft een omvangrijke verbouwing plaatsgevonden, waarbij onder meer de huidige voorgevel en de schildkap tot stand zijn gekomen. Ook in de indeling en interieurafwerking zijn nog verscheidene elementen uit die periode te vinden, waaronder betimmeringen, deuren en architecturaalijsten. Ook de twee gietijzeren bovenlichten met mousselineglas¹⁰ en gekleurd glas dateren uit die periode. Een restauratie/verbouwplan voor dit pand is in voorbereiding. Tijdens de uitvoering van de werkzaamheden zal nog nader onderzoek worden verricht.

32. Vismarkt 42 (RM)

Een kleine verbouwing van dit Rijksmonument gaf de gelegenheid tot een bouwhistorische opname. In verband met de aftimmeringen en voorzetwanden in de restaurantzalen op de begane grond en de eerste verdieping, bleven de waarnemingen beperkt tot de kelder en de zolder. De bouwdoSSIERS hebben wel gegevens over de begane grond en de eerste verdieping opgeleverd. Op grond van de kapconstructie (houtsoort, formaat van de balken en afwerking) en de balklaag van de kelder lijkt het waarschijnlijk dat het pand is gebouwd in de eerste helft van de 16e eeuw. De voorgevel en het verhoogde gedeelte van de kap dateren hoogstwaarschijnlijk uit het begin van de 19e eeuw. De gevels zijn in de 20ste eeuw verscheidene malen aangepast. De kelder heeft een enkelvoudige eikenhouten balklaag, bestaande uit balken van circa 30 × 30 cm. Op een van deze balken bevindt zich een timmermansmerk, een soort handtekening van de vervaardiger van het werk. Restanten van een 19e-eeuwse interieur-afwerking maakten duidelijk dat de voorste kelderruimten als woning in gebruik zijn geweest. Dit werd bevestigd door een aanvraag uit 1906 tot het in gebruik houden van een

10. Glas dat versierd is door middel van slijpen of zandstralen.

kelderwoning, waarvoor een ontheffing van artikel 45 van de ‘Verordening op het bouwen en het woningwezen in de Gemeente Groningen’ nodig was. In de jaren twintig is de kelder in gebruik genomen als fietsenberging.

Bij de herindeling van de begane grond en de eerste verdieping tot restaurant in het midden van de jaren twintig zijn de vloerniveaus aangepast om niveauverschillen tussen het voormalige voor- en achterhuis op te heffen en de verdiepingshoogte van de eerste verdieping te vergroten. Daartoe is de balklaag boven de begane grond deels in beton vernieuwd, en is de balklaag boven de eerste verdieping verhoogd ten koste van de zolder.

In verband met de verhoging van de zoldervloer in de jaren twintig van deze eeuw zijn de 16e-eeuwse eikenhouten spanten van de kapconstructie ingekort, zodat de gebruiksmogelijkheden van de zolder ernstig zijn verminderd. Het voorste deel van de kap was reeds in de 18e of vroege 19e eeuw gewijzigd bij de verhoging van de voorgevel. In dit verhoogde deel van de kap bevond zich een kamertje.

33. Zaagmuldersweg 65, St. Franciscuskerk (MIP)

De uit rode baksteen opgetrokken St.-Franciscuskerk is een ontwerp uit 1932/34 van architect H.C. van de Leur, leerling van de Franse Benedictijner monnik-architect Dom Paul Bellot (1876-1944) (afb. 20). De naastgelegen pastorie is een ontwerp van A. Th. van Elmpt.

De inrichting van deze Rooms-katholieke kerk stamt grotendeels uit de bouwtijd. Opvallend zijn de mozaïekramen gevat in glas in lood. Deze ramen met voorstellingen uit het leven van St. Franciscus zijn ontworpen door de bekende glazenier Joep Nicolas. In de noordwesthoek bevindt zich de campanile, de klokkentoren met een beeld van de heilige Franciscus in rode zandsteen, de

Afb. 20: Zaagmuldersweg 65.
De Franciscuskerk van architect
H.C. van de Leur.
Foto: T. Tel, Haarlem.

parochie-patroon. De opvallende baksteenstijl maakt deze kerk enigszins uniek in ons land (afb. 20). De eigentijdse vormgeving van de kerk kenmerkt zich door het sobere, eerlijke materiaalgebruik. De indeling is daarentegen traditioneel, naar de kerkelijke opvattingen uit de 19e eeuw. De gevels van Groninger klinkers, een donkere baksteen, vormen een contrast met de stenen in de kerk, waarbij het portaal de overgang vormt naar dit lichtere interieur¹¹. De restauratie betrof groot onderhoud aan de gevels, goten en dakbedekking en herstel van het glas in lood in het koor.

Bouwhistorische inventarisaties van panden in de Gelkingestraat

In de eerste helft van 1996 is een bouwhistorische inventarisatie van de Gelkingestraat uitgevoerd, in de verwachting dat in deze straat relatief meer historische bebouwing bewaard is gebleven dan in de aangrenzende winkelstraten. Bij de inventarisatie zijn 20 panden aangemerkt, die in hun kern of opzet ouder zijn dan circa 1800. Van een aantal van deze geïnventariseerde panden zijn de eigenaars of gebruikers benaderd om medewerking te verlenen voor een bouwhistorische opname. Immers pas bij bouwhistorische opnames kan worden aangetoond welke omvang de historische kern van elk pand heeft. Bij sommige panden betreft het het gehele casco, bij andere panden blijft het beperkt tot de gemeenschappelijke muren en balklagen van de begane grond. Duidelijk blijkt hieruit hoezeer bij de aanwijzing in het verleden van Rijksmonumenten en Gemeentelijke monumenten alleen naar de voorgevel is gekeken.

34. Gelkingestraat 12 (RM)

Dit gebouw dateert in zijn huidige opzet uit circa 1860/1870, waarbij in elk geval op de begane grond van oudere zijgevels gebruik is gemaakt. In 1927 is de begane grond uitgebreid met een aanbouw tegen de achtergevel. In de indeling en de interieurafwerking van de eerste en tweede verdieping zijn nog veel 19e-eeuwse elementen bewaard gebleven.

35. Gelkingestraat 30/32 (MIP/BBP)

Het dubbelpand Gelkingestraat 30 en 32 is in het midden van de 19e eeuw gebouwd, ter plaatse van twee gesloopte panden. Op de verdieping van de beide panden zijn nog enige midden 19e-eeuwse elementen van de interieurafwerking behouden gebleven, waaronder stucwerk in neo-rococo en neo-classicistische stijl.

36. Gelkingestraat 31 (Gemeentelijk Monument/GM)

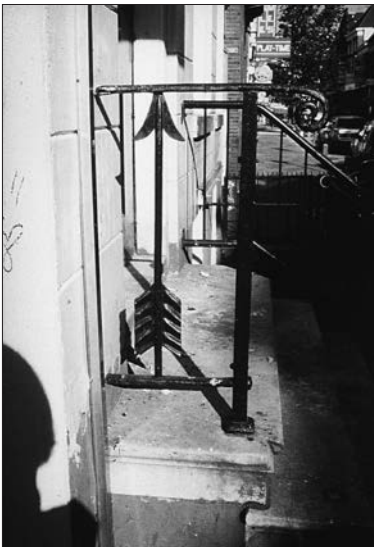
Bij de bouwhistorische opname bleek dat de begane grond van dit gebouw onderdeel was van een eenlaags pand uit de 17e eeuw. Bij de renovatie van de winkelruimte op de begane grond kwam namelijk een klein gedeelte van een 17e-eeuwse balklaag met onder meer een eenvoudig sleutelstuk in het zicht. Duidelijk werd dat het pand in zijn 17e-eeuwse opzet uit één bouwlaag met een zadeldak heeft bestaan. In 1915 is het zadeldak gesloopt en vervangen door een

11. Klijn 1991, 1-4.

verdieping met een plat dak. Ook de indeling van de begane grond is bij die verbouwing aanzienlijk gewijzigd, waarbij een winkel en een kantoor werden afgescheiden. De voorgevel kreeg een Jugendstil-pui. Van 1918 tot 1985 bevond zich hier het bedrijf in weegtoestellen van Johannes van der Vaart en Zonen.

37. Gelkingestraat 33/33a (RM)

Dit in hoofdopzet 15e- of 16e-eeuwse huis heeft zijn huidige verschijningsvorm in belangrijke mate te danken aan een verbouwing in de vroege 19e eeuw. Vanwege de voorzetwanden en verlaagde plafonds op de verdieping en de gemoderniseerde kap (1952), hebben de waarnemingen zich voornamelijk beperkt tot de gevels, de begane grond en de kelder. De kelder heeft een enkelvoudige (eiken?)houten balklaag, die waarschijnlijk oorspronkelijk werd ondersteund door een onderslagbalk op standvinken. Bij de 19e-eeuwse verbouwing werd de onderslagconstructie vervangen door een muur en werden bakstenen troggewelfjes tussen de balken aangebracht. In het achterste deel van de kelder werd een waterkelder aangelegd. Een bijzonder element van dit pand is de vroeg 19e-eeuwse privé stoep, waarin de toegang tot de kelder en de bel-etage zijn opgenomen. Met name het ijzeren hekwerk is bijzonder (afb. 21). In de 20ste eeuw zijn veel van dergelijke stoepen opgeruimd om doorlopende trottoirs te maken.

Afb. 21: Gelkingestraat 33. Vroeg-19e-eeuws ijzeren traphekje met pijl.
Foto: M & M.

Afb. 22: Gelkingestraat 52. Detail van de achtergevel van het voorhuis met daarin opgenomen zijn lagere Middeleeuwse voorganger. Foto: Jan van der Hoeve, Utrecht.

38. Gelkingestraat 52/52a (geen status)

Bij de bouwhistorische opname bleek dat het voorhuis een eenlaags kern uit de Late Middeleeuwen bevat. Dit viel duidelijk op te maken uit de achtergevel en beide zijgevels van het voorhuis (afb. 22). De Middeleeuwse achtergevel is nagenoeg geheel bewaard gebleven. Ter plaatse van de aansluiting van de gootlijst van de noordelijke zijgevel bevindt zich zelfs nog een geprofileerde baksteen. In de middeleeuwse noordgevel is een klein venster met een zandstenen bovendorpel en een bakstenen ontlastingsboog bewaard gebleven. Bij de verhoging van het pand in de late 16e of vroege 17e eeuw tot twee bouwlagen met een zadeldak is de Laat-Middeleeuwse achtergevel overbouwd. In de 19e eeuw is het pand ingrijpend verbouwd, waarbij onder meer het voorhuis met een bouwlaag werd verhoogd. Bij de renovatie van 1987 heeft de vermoedelijk vroeg 19e-eeuwse voorgevel een moderne gepleisterde afwerking gekregen. Het forse achterhuis dateert in zijn eerste opzet ook reeds uit de 17e eeuw. In de late 19e eeuw werd het achterhuis verhoogd en gemoderniseerd, terwijl ook het huidige verbindingslid met het voorhuis werd gerealiseerd. In de kap van het achterhuis bevindt zich nog een gaaf hijsrad of winde.

Verder werden bouwhistorische waarnemingen of herstelwerkzaamheden verricht in de volgende panden:

- 39. A-Kerkstraat 25 (BBP)
- 40. Folkingestraat 34 (GM) en 36 (geen status)
- 41. Gedempte Kattendiep 29 (BBP)
- 42. Gedempte Kattendiep 31 (geen status)
- 43. Gelkingestraat 48
- 44. Grote Kromme Elleboog 9 (BBP)
- 45. Herestraat 68/Carolieweg (geen status)
- 46. Nieuweweg 4/4a (MIP/BBP) (alleen restauraties)
- 47. Noorderhaven 19/21 (MIP/BBP)
- 48. Oude Boteringestraat 49 (BBP)
- 49. Oude Kijk in 't Jatstraat 2 (geen status)
- 50. Oude Kijk in 't Jatstraat 47/49 (alleen restauraties)
- 51. Poelestraat 1 (MIP) (alleen restauraties)
- 52. Reitemakersreige 1 en 2 (MIP/BBP)/ Reitemakersreige 3 (geen status) (alleen restauraties)

Literatuur:

- Dix, H.J., "Openluchtbad 'De Papiermolen' te Groningen" in: *Bouw*, 1958, 468-474.
- Friso, W. en K. Holstein (red.), *De kerk van Noorddijk*. Groningen, 1997.
- Grüben, R., Reinstra, A. en F. van der Waard (IBID), *rapport Steentilstraat 38*.
- Klijn, K., *Een rondgang door de Franciscuskerk van Groningen*. Groningen, 1991.
- Muller, L., *Rapport van een onderzoek naar kleur op het exterieur van de Korenbeurs*. Zuidhorn, 1996.
- Muller, L., *Rapport van een onderzoek naar kleur op het exterieur van het Goudkantoor*. Zuidhorn, 1996.